

גיל נישואי בנות בישראל בתקופת התלמוד*

מקובל לראות בגיל בני הזוג בעת הנישואין את אחד הגורמים העיקריים לקביעת מעמד היחסי בביתם. מטרת מחקר זה לעיין בשאלת גיל הנישואין השכיח של הבת בישראל בתקופת חז"ל. אין זה בגדר חידוש, שגיל הנישואין של בנות היה צעיר בהרבה מן הגיל המקובל אצלנו היום. כך סיכם את הנושא גדול חוקרי ההיסטוריה החברתית היהודית של הדור הקודם, שלום בארון, 'נראה שרוב בנים נישאו בגיל שמונה עשרה ... ובנות לעתים קרובות ניתנו על ידי אבותיהן בנישואין בגיל שנים עשרה או פחות'¹. נדרשתי לנושא זה בתוך כדי העיסוק בארכיון הפפירוסים של בבתא, אשר יצא לאור בכינוי P. Yadin². באחד השטרות האלה, P. Yadin 18, שטר נישואין בלשון היוונית, נאמר, שאבי הכלה נתן את בתו אישה לחתן, ואני ביקשתי למצוא מסתתרת מאחורי נוסחה זו מציאות יהודית, שבה האב משיא את בתו בקטנותה או בנערותה³. בבדיקת הסימוכים לדעה על גיל נישואין צעיר מאוד, שהביאו החוקרים הנזכרים יעיל ואחרים, מצאתי, שהם פחות מכריעים משציפיתי שיהיו. מטרתי אפוא כפתיחת הנושא לדיון מחודש אינה באה אלא להצטרף לאותה דעה ולסייע בידי החוקרים האלה בכמה ראיות נוספות⁴.

נגדיר את מונחי היסוד כדי למנוע אי-הבנות העלולות להיווצר משום שמשמעות כמה מן המונחים שונה בדיון זה ממשמעותם בעברית המודרנית. 'קטנה' היא בת משעת לידתה ועד שהגיעה לגיל שנים-עשרה ויום אחד וגם היו בה סימנים ראשונים של בגרות פיזית (puberty). לאחר שהתקיימו שני התנאים האלה, גיל שנים-עשרה וסימנים, היא 'גדולה'. למן שלב זה ועד להופעת סימני בגרות פיזית יותר מתקדמים היא 'נערה'. לאחר הופעת הסימנים המתקדמים היא 'בוגרת'⁵. האמוראים ר' יהושע בן לוי ושמואל קובעים שתקופת הנערות, כלומר התקופה שבין הסימנים הראשונים שבהם היא נעשית 'גדולה' לבין הסימנים המתקדמים שבהם היא נעשית 'בוגרת', היא שישה חודשים (ירושלמי יבמות פ"א ה"ב ג ע"א); בבלי כתובות לט ע"א, קביעה היכולה לשמש כהערכה מספיקה לאורך תקופת הנערות בעיני התנאים. הלכות היסוד הן: כל עוד הבת 'קטנה', האב, והאב בלבד, רשאי להשיא אותה. וכן בזמן שהבת 'נערה' האב רשאי להשיאה, והכול - אף מבלי לשאול את דעתה. משבגרה הבת, היא, ורק היא, יכולה להחליט ולקבל קידושין. השאלה, באילו תנאים יכולה נערה לקבל קידושין בעצמה ללא הסכמת אביה, נתונה במחלוקת אמוראים⁶. נוכל אפוא לנסח את הדעה שבה אני מבקש לתמוך כך: בנות רבות - לא ניתן לדייק יותר - נישאו עוד בהיותן קטנות או נערות, זאת אומרת, מבחינה משפטית על-ידי האב. ראיות שהובאו בעד ונגד הדעה הזאת יש מהן הנובעות משכיחותן של הלכות מסוימות בספרות חז"ל. הטוענים נגד הדעה שהזכרתי מעלים את התיאור הטיפוסי שכתלמוד לקידושי-כסף. האיש נותן לאישה שווה-פרוטה ואומר לה: 'הרי את מקודשת לי', או נוסחה דומה (תוספתא קידושין א, א; בבלי שם, ה ע"ב-ט ע"א). הציור הוא שהאישה מקבלת את הקידושין, ומכאן שהיא בוגרת. טענה זו אינה קבילה כיוון שבספרות יידאקטית דוגמה נבחרת בשל הפשטות הלשונית שלה - 'לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה' (פסחים ג

* תודתי נתונה לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן ולפרופ' מאיר שמחה פלדבלום על עזרתם בגרסות קודמות של מחקר זה. כמוכן, אין הם אחראים לנאמר בו.

¹ ש' בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ג, רמת-גן תשכ"ז, עמ' 67; 184, הערה 3 (במהדורה האנגלית, 1952, עמ' 219). דברים דומים בפי ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג. עמ' 73.

² Greek Papyri (Judean -N. Lewis (ed.), The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of the Letters Desert Studies II), Jerusalem 1989.

³ N. Lewis, R. Katsoff & J. C. Greenfield, 'Papyrus Yadin 18', Israel Exploration Journal (=IEJ). XXXVII (1987), pp. 240-241.

⁴ ההצגה המלאה ביותר של הנושא היא אצל ח"ז ריינס, 'נישואי קטנים בתלמוד', ספר שרפשטיין, מאסף לדברי חינוך, מחקר וספרות יפה מוגש לפרופסור צבי שרפשטיין למלאת לו שמונים וחמש שנים (ערך: ז' רביד), תל-אביב תש"ל, עמ' 191-200 (להלן: ריינס).

⁵ משנה נידה ה. ו-ט; ו, יא; ובבלי שם, מה ע"ב-מט ע"א; נב ע"א-ע"ב. סיכום ההלכה ברמב"ם הלכות אישות ב, א-ב; הערך 'בוגרת', אנציקלופדיה תלמודית. ב (תש"ט), טור שעז. הגיל הנקוב, שנים-עשרה ויום אחד, הוא כך בהלכה המקובלת. אף שכנראה לא נאמר כן במפורש במקורות התלמודיים, הוא מונח כהנחה בסוגיות כגון נידה מו ע"א: 'אמר רבא, קטנה כל י"ב שנה ממאנת והולכת'. על קביעות שונות, אך לא בשינוי רב, ראה: A Cairo Geniza -M. A. Friedman, Jewish Marriage in Palestine Study, 1, Tel Aviv-New York 1980, p. 217, n. 3.

⁶ לעיקרי ההלכות, ראה: רמב"ם, הלכות אישות ג, יא-יג. למקורות ראה: פרידמן, נישואין בא"י, עמ' 216-217; הנ"ל, 'הלכות אישות בעקבות מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 240-241. פרופ' פרידמן העיר לי, שלמקורות המובאים שם יש להוסיף: תוספתא יבמות יג, ב.

ע"ב, חולין סג ע"ב) - ובשל הבהירות הרעיונית שלה ולא דווקא מפני שהיא שכיחה במציאות. הציור הפאראדיגמטי של איש ואישה בלבד הוא פעוט יותר מציור המוסיף גם את האב לתמונה ולכן נבחר. כמו כן, אין ראייה לשכיחות גיל צעיר של נישואין מריבוי ההלכות בפרטי הדינים הנוגעים לאב שקידש את כתו. המצבים האלה אפשריים, והדבר מספיק לחייב את היווצרות ההלכות לגביהם אף אם לא היו שכיחים.⁷ יש בספרות חז"ל פה ושם סיפורי מעשים שדיו, שמהם ניתן ללמוד משדו על גיל הנישואין של הדמויות. מחד גיסא, רבי אליעזר נשא את בת אחותו קטנה⁸. ומאידך גיסא, המשנה מספרת 'מעשה בחמש נשים... ולקח אחד כלכלה של תאנים... ואמר הרי כולכם מקודשות לי בכלכלה זו, וקבלה אחת מהן על ידי כולן' (משנה קידושין ב, ז). זאת אומרת כולן היו בוגרות. אבל אין לדעת אם המעשים האלה אופייניים הם או שמא יוצאי דופן.

סוג אחר של ראייה הוא מדברי חכמים שהתבטאו בעד נישואין בגיל צעיר או נגדם⁹. בעד נישואין בגיל צעיר יש כמה מימרות הקשורות במיוחד בשמו של רבי עקיבא. 'תניא, "אל תחלל את בתך להזנותה" ... ר"ע אומר זה המשהה בתו בוגרת' (סנהדרין עו ע"א). רבי עקיבא הורה לתלמידיו: 'כל מי שיש לו בת בוגרת ילך וישיאה' (בראשית רבה צה, ל בכ"ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 2321; ויקרא רבה כא, ח). המימרה 'בתך בגרה שחרר עבדך ותנה לו', מיוחסת במקורות שונים לרבי עקיבא¹⁰. לרב (ויקרא רבה שם), ולרבי יהושע בן לוי משום אנשי ירושלים (פסחים ק"ג ע"א). במילים אחרות, מוטב לו לאדם שישא את בתו לעבד משוחרר, כלומר, לאדם בעל הייחוס הנמוך ביותר המותר להינשא לישראל, לאו מילתא זוטרתא היא בחוגים שחיברו את פרק 'עשרה יוחסין', אבל בתחום יכולתו הכלכלית הבלעדית של האב, משישאר אותה בוגרת לא נשואה. ברייתא סתמית המשבחת את 'המדריך בניו ובנותיו בדרך ישרה, והמשיאן סמוך לפרקן' (יבמות סב ע"ב, סנהדרין עו ע"ב), אשר מן הסתם גם הסיפא שלה נוגע לבניו ובנותיו כאחד, מתפרשת בתלמוד הבבלי (סנהדרין שם) כממליצה על נישואי קטנים. ברייתא או מימרה סתמית שנייה רואה בהימצאות בוגרת לא-נשואה מצב חמור דיו לבטל מחמתו מקצת דיני אבלות לגביה: 'אין הבוגרת רשאית לנוול את עצמה בימי אבל אביה' (תענית יג ע"ב)¹¹. ואולם, הושמעו גם דעות המתנגדות לנישואי קטנות. 'רבי שמעון אומר, כל המשיא את בתו קטנה הרי זה ממעט פריה ורביה ומאבד את ממונו ובא לידי שפיכות דמים' (אדר"נ נו"ב מח). רב קבע שאסור לאדם לקדש את בתו כשהיא קטנה עד שתגדל ותאמר: 'בפלוגי אני רוצה' (קידושין מא ע"א; שם פא ע"א). התלמוד הבבלי פירש את הברייתא: 'תנו רבנן, הגרים והמשחקין בתינוקות מעכבין את המשיח', בגברים הנושאים קטנות שאינן יכולות ללדת (נידה יג ע"ב)¹². יש הרואים כאן מחלוקת, כלומר שינוי ערכים שהזמן גרמו¹³ או הבדל שבין ארץ-ישראל לבבל, אך אין זה מוכרח. דיוק בלשונו של רב: 'קטנה עד שתגדל', מראה שהוא מתנגד להקדים את הנישואין לקטנות; רבי עקיבא התנגד לאיחור הנישואין לבגרות. שניהם יסכימו על נישואין בתקופת הנערות.

האם ניתן להסיק ממימרות אלו מסקנות לגבי הגיל השכיח של הנישואין? יש המוכנים תמיד להסיק מסקנה חסודה, שאם חז"ל קבעו קביעה כלשהי אזי כך נהגו בני ישראל. אחרים, לפעמים ממניעים לא חסודים במיוחד, מסיקים את ההפך, שאם חכם אמר דבר כלשהו, אות וסימן שהעם נהג הפך דבר, שאם לא

⁷ כן יש לומר לגבי הקביעה שקטנה משמשת כמוך. יבמות יב ע"ב.

⁸ כך לפי ירושלמי יבמות פ"ג ה"ב (יג ע"ג); השווה אבות דרבי נתן טז. על פרשה זו ראה: מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל - מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים-תל-אביב תשמ"ו, עמ' 163-164 (להלן: פרידמן, ריבוי).

⁹ ראה במיוחד: A. Buechler, 'Die Strafe der Ehebrecher in der nachexilischen Zeit', *MGWJ*, LV (1911). pp. 196-219. ריינס. עמ' 191-192.

¹⁰ הפסקה כלולה בין 'ששה דברים [ש]צוה רבי עקיבא את רבי שמעון בן יוחאי כשהיה חבוש בבית האסורים' בכמה מנוסחאות היצירה הידועה כ'מדרש מעשה תורה' (ואין להחליפה ב'מקצת מעשי התורה' ממגילות קומראן), כ'פרקי רבינו הקדוש'. כ'חופת אליהו רבה' ועוד. היא נמצאת בנוסח הכלול ב'כל בו', סימן קיח: בנוסח של א' ילינק, בית המדרש, ב, ער' 98; אצל מ' היגר, 'פרקי רבינו הקדוש', חורב, ו (תש"ב), עמ' 149-115, בעמ' 133; בחופת אליהו רבה, הכלולה במנורת המאור לר' ישראל אלנקאוו. ד, מהדורת ה"ג ענעלאו, ניו-יורק תרצ"ב. עמ' 480; אך אינה נמצאת במקומה בנוסח שמביא א' גרינהוט, ספר הלקוטים - קובץ מדרשים ישנים ומאמרים שונים, ג, ירושלים תרנ"ח, ואף לא במקבילה, פסחים ק"ב ע"א-ע"ב: 'חמשה דברים צוה רבי עקיבא את רבי שמעון בן יוחאי כשהיה חבוש בבית האסורים'. רשימת המהדורות של היצירה בנוסחיה השונים וסקירת הפולמוס בקשר לזמן עריכתה, ראה: היגר, שם, עמ' 115-118: ראה גם: "ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית" (ערך: ח' אלבק), ירושלים תש"ד, עמ' 432, הערה 49. לספרות הרשומה שם ניתן להוסיף: ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 16-17 (על אפניה זו אני מודה לד"ר מרק ברגמן).

¹¹ פרופ' מ"ש פלדבלום העיר לי, שכל ההתבטאויות האלה, יכול שהן נוגעות למבוגרת מאוד. אני מודה שאם כן הוא, הרי אין בדברים אלו עדות שחכמים העדיפו נישואין בגיל צעיר במיוחד.

¹² גאונים תלו את התנגדותם לקידוש קטנה יתומה בדברי בר קפרא הדורש שאדם 'תרחק משלשה דברים: מן המיאון ומן הפקדונות ומן הערבונו' (יבמות קט ע"א). ראה: אוצר הגאונים, ז, יבמות, עמ' 329. אך כפי שהעירו בתוספות (שם, ד"ה ויתרחק) אין התנגדותו של בר קפרא עצמו לקידוש יתומה בכללם אלא רק למיאון עצמו.

¹³ כגון ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, ניו-יורק תש"א, עמ' 369 (להלן: גינצבורג); ז' פלק, מבוא לדיני ישראל בימי הבית השני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 351, הערה 8: א"א אורבך, ההלכה - מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים תשמ"ד, עמ' 29-30 (להלן: אורבך, ההלכה).

כן, לא היה צריך לומר את שאמר. לדעתי, אין להסיק לא את המסקנה הזאת ולא את האחרת. אם אמר חכם דבר נגד מעשה מסוים, כל שניתן להסיק הוא, שלדעתו אדם עלול להתפתות לאותו מעשה, אבל אין בדבריו כל ראייה לגבי כמה אכן התפתו, אם אמנם התפתו. לא ניתן אפוא להסיק מדעות חז"ל על הרצוי מסקנות על המצוי.

ראיות מוצקות יותר ניתן למצוא בכמה מוסדות משפטיים. אציין שלוש.

(א) הראיה החלשה שבהן היא מירושלמי קידושין פ"א ה"ב (נט ע"א): 'סדר קידושין כך הוא: אני פלוני קידשתי בתי לפלוני'. הרי שבסתם הקידושין נעשו על-ידי האב, אם כן נאשר הכלה קטנה או נערה. אינני מייחס לראיה זו משקל רבי אך לא מפני ההסתייגות שהשמיעו לפניי חברים, כדלהלן: הקטע האמור, כך נטען, מנוסה בלשון עממית, בדומה לאמירת ימינו: 'פלוני חיתן את בתו', ומשקף את האחריות החברתית של ההורים ואת התלות הכלכלית של הבת באביה ולא את הרשות המשפטית של האב. על כן הלשון יכולה להיסוב גם על התקופה שבה דבת בוגרת. אכן, כך ודאי במימרת רבי עקיבא שנזכרה לעיל, 'כל מי שיש לו בת בוגרת ילך וישיאנה'. אינני מתרשם מהסתייגות זו משני טעמים. האחד, לא מצאתי שימוש חופשי שכזה בפועל 'לקדש'. השני והוא חשוב יותר, הקשר הקטע אינו עממי אלא משפטי-טכני, והוא דל בדרישות מניסוח המדויק של הקידושין - בדיוק באיזה פועל משתמשים ומי נושא הפועל. לעומת זאת, דווקא ההקשר הוא לדעתי השולל את המשקל הראייתי. הקטע מתחיל במילים 'סדר מכירה כך הוא: אני פלוני מכרתי את בתי לפלוני'. הקטע אפוא אינו בא ללמד מה הוא שטר-הקידושין הטיפוסי, אלא בא הוא להבחין בין הלשונות המתאימות לשתי פעולות שאב יכול לעשות בבתו - מכירה לשפחה ונתינה לאישה.

במקבילה לסוגיה זו בתלמוד הבבלי, ההקשר של הברייתא הוא פירוש למשנה קידושין א, א. לשון הברייתא היא: 'תנו רבנן, בשטר כיצד? כתב לו על הניר או על החרס אף על פי שאין בו שווה פרוטה, "בתך מקודשת לך", "בתך מאורסת לך", "בתך לי לאינתך", הרי זו מקודשת'. בברייתא זו אכן נראה שנוסחאות טיפוסיות בשטר-קידושין מופנות אל האב, ועל כן הן נוגעות לקידושי קטנה או נערה. לעומת זאת, הנוסחאות הטיפוסיות לקידושי-כסף, כאמור, מופנות לאישה עצמה,¹⁴ ועל כן הן נוגעות לקידושי בוגרת. כל מה שניתן להסיק מעובדה זו (דהיינו, שהנוסחה הטיפוסית בקידושי-כסף מופנית לאישה והנוסחה הטיפוסית לקידושי-שטר מופנית לאב) הוא, שצורת הקידושין המועדפת בקידושי קטנה ונערה הייתה קידושי-שטר, והצורה המועדפת בקידושי בוגרת הייתה קידושי-כסף. ניתן להעלות השערות לגבי הסיבה להבדל הזה. אולי הוא משקף ציפייה שהתקופה שבין קידושין לנישואין תהיה ממושכת יותר בקידושי קטנה מן התקופה שבקידושי בוגרת, ומכאן נובע הצורך לדאוג לרישום בכתב. תהא הסיבה אשר תהא, אין בנוסחאות אלו, אף אם אכן טיפוסיות הן, עדות לגבי השכיחות היחסית של קידושי קטנה או בוגרת.

משקל ראייתי גדול יותר נמצא, לדעתי, בשתי ההלכות הידועות שלהלן.

(ב) משנה כתובות א, א: 'בתולה נישאת ליום רביעי ... שפעמים בשבת בתי דינין יושבין בעיירות, ביום השני וביום החמישי, שאם היתה לו טענת בתולים היה משנים לבית דין'. אבל בתוספתא שם א, ג: 'בוגרת אין לה טענת בתולים', ועל כן אין סיבה שהחתונה של בוגרת תתקיים דווקא סמוך ליום מושב בית דין. בכל זאת, המשנה קובעת בסתם, שבתולה נישאת ליום רביעי. על כן נראה שלחלק ניכר מן הבתולות סמיכות נישואיהן ליום מושב בית הדין היה נחוץ, זאת אומרת, שעדיין לא היו בוגרות.

גם בראיה זו יש קשיים, אבל לדעתי, אין בכוחם לסתור אותה. ראשונה, מסוגיית הירושלמי על המשנה הנידונה (כתובות פ"א ה"א [כד ע"ד]) משמע, שנוסח המשנה שהיה לפניו לא כלל את ההסבר על בתי הדין, ושהסבר דה הוא בברייתא בלבד.¹⁵ אך לגבי הטיעון שהעליתי אין זה משנה אם ההסבר ניתן במשנה או בברייתא. ואף אם אין זה ההסבר היחיד הניתן בברייתות, לטענתי, די בכך שההסבר היה יכול לעלות על דעתו של אחד התנאים.

שנית, הסתמא בירושלמי שם (פ"א ה"א [כה ע"א]) מבחין ואומר, שההלכה שאין טענת בתולים לבוגרת באה רק שלא להפסידה מכתובתה, אבל לקיימה אינו רשאי משום ספק סוטה - מעין 'שוויה אנפשיה חתיכא דאיסורא' כלשון הבבלי. קביעה זאת מביאה את הירושלמי להידחק בפירוש סדרה של מקורות תנאיים שאינם נשמעים כך. לכאורה אפוא יש טעם לחייב את הסמיכות למועד מושב בית הדין גם לגבי בוגרת. אך

¹⁴ האיבעיות העולות בבבלי קידושין ז ע"ב, כגון 'שתי בנותיך לשני בני בפרוטה מהו?' הן שאלות אקדמיות הממחישות שאלות עקרוניות ולא דווקא מציאותיות. לא נדרשה הכרעה לגבי שאלות אלו, והן עלו בתיקו.

¹⁵ על עניין זה כבר עמד, במאה השש-עשרה, ר' שמואל יפה, בעל 'פה מראה', כתובות פ"א ה"א, והתפלמסו בו במשך המאות השמונה-עשרה, התשע-עשרה. והעשרים, ונראה שלכך נוטה דעת החוקרים של הדוך האחרון. בין המגנים על הנוסח המסורתית, ר' יחיאל מיכל חסיד, בעל 'ופי מכלול' (ברלין, תפ"ה) על 'פה מראה', שם; ומי שדומה שהיו תלמידיו, ר' דוד פרנקל ב'שיירי הקרבן', שם, ור' משה מרגליות ב'מראה הפנים', שם (ר' יחיאל מיכל חסיד היה כשנות העשרים של המאה ה"ח רבה של ברלין ושל פראנקפורט על נהר אודר כאחד; ר' דוד פרנקל, יליד ברלין, היה יורשו ברבנות שם בדור שלאחריו: ר' משה מרגליות, ייתכן שהיה תלמיד האוניברסיטה בפראנקפורט באותו זמן); וכן יצחק אייזיק הלוי, דורות הראשונים, ב, פראנקפורט ע"מ תרס"א, עמ' 123-125. בין המבקרים ז' פראנקל, מבוא הירושלמי (כ"ד מהדורת ברלין תרפ"ג), עמ' 20; ח' אלבק, ששה סדרי משנה - סדר נשים, ירושלים-תל-אביב תשי"ט, עמ' 345; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ו (כתובות), ניו-יורק תשכ"ז, עמ' 185; ד' הלבי, מקורות ומסורות - ביאורים בתלמוד לסדר נשים. תל-אביב בשכ"ט. עמ' קצט, הערה 4.

מיד לאחר מכן, הירושלמי שואל על דעת רבי אלעזר, שהסיבה שבתולה נישאת ביום רביעי היא כדי שישכים לבית דין, מתי נישאות הנשים שאין להן טענת בתולים. תשובת הירושלמי אינה ברורה ונחלקו בה מפרשיו. אך מעצם השאלה משמע שהקביעה שאינו רשאי לקיימה, אם טען טענת בתולים, אינה מצדיקה לכשעצמה חובת נישואין ביום רביעי.

שלישית, בעייתי יותר הוא הסתמך של הבבלי (כתובות לו ע"א-ע"ב), המבחין בין שני סוגי טענת בתולים, שאת האחד ניתן להעלות בקשר לבוגרת ואת השני לא ניתן¹⁶. ההבחנה נעשית כדי לתרץ קושיה ממימרה של רב בהלכות נידה וכיוון שנאמרה נתקבלה להלכד, אך אינני מוצא הבחנה זו בפי תנאים או אמוראים לפני אותו סתמא.

(ג) מוסד משפטי נוסף שלדעתי הוא מכריע לצד גיל מוקדם של נישואי בנות הוא נישואי יתומות קטנות. מדין תורה אין קטנה יתומה יכולה להינשא כלל. היא עצמה קטנה ואין לה כושר לקבל קידושין; אביה, שהוא היחיד בעל הכושר להשיא אותה, שוב אינו בין החיים. חכמים תיקנו תקנה (או אימצו התנהגות¹⁷) ראדיקאלית-נישואין לקטנה יתומה שהשיא אותה ואחיה לדעתה (משנה יבמות יג, ב). הראדיקאליות שבתקנה היא שאישה זאת יכולה לבטל את הנישואין בכל עת שתרצה על-ידי שתאמר שאינה רוצה בהם, בלשון חכמים 'שתמא'. תוצאת המיאון היא שהנישואין שהתקיימו נעשים כלא היו. הוא מותר בקרובותיה; היא מותרת בקרוביו, ואין היא נפסלת להינשא לכוהן כגרושה (שם יג, ד). אין כל דרישות פורמאליות למיאון. התבטאויות עקיפות ביותר נתקבלו כמספיקות למיאון (תוספתא שם יג, א; בבלי שם קח ע"א). אין צורך בכתיבת שטר. יכול להיות שהצדדים יראו לנכון לרשום את המיאון כדי שיהיה מסמך כתוב, והמקורות מוסרים שתי נוסחאות, אחת ארוכה ואחת קצרה (תוספתא שם; בבלי שם קז ע"ב-קח ע"א), אבל השטר אינו נחוץ כלל. וזאת בניגוד בולט לדרישות הפורמאליות החמורות בקשר לגירושין. עד תחילת המאה השנייה לסה"נ, יתומה הייתה יכולה למאן גם לאחר שגדלה ואפילו אחרי שילדה. ההלכה שהיתומה יכולה למאן רק בקטנות נקבעה בעקבות פרשה שבה הייתה מעורבת בתו של רבי ישמעאל (בבלי נידה נב ע"א), או כלתו (ירושלמי יבמות פ"ג ה"א [יג ע"ג]). אכן בית שמאי חלקו והתנגדו למיאון לאחר נישואין, מטעם שיהיה בנישואין אלו משום נישואין מותנים, דבר הסותר את רוח מערכת דיני האישות בישראל. בית הלל מודים בטענה, ובכל זאת עומדים על דעתם שניתן למאן אף לאחר נישואין (משנה יבמות יג, א; בבלי שם, קז ע"א)¹⁸.

מה הביא את החכמים לתקן מוסד החורג כל-כך מן המסגרות המקובלות בדיני האישות? נראה לי שהתשובה מצויה במספר הניכר של בנות שהיו נישאות כשעודן קטנות, במעשה אביהן¹⁹. אילו לא היה נמצא הסדר כלשהו המאפשר ליתומות להתחתן בקטנותן, הייתה ניטלת מהן האפשרות להתחרות על בני זוג עד שיגדלו, אבל אותה שעה המאגר של בני זוג זמינים כבר נמצא מדולדל על-ידי בנות גילן, שלא היו יתומות והקדימו להינשא²⁰. מוסד נישואי קטנה יתומה אפוא מחייב להסיק שנישואי קטנות לא-יתומות היו שכיחים. אמנם התלמוד הבבלי נותן למוסד הסבר אחר, והוא 'שלא ינהגו בה מנהג הפקר' (יבמות ק"ב ע"ב)²¹, אך עדיין נצטרך להניח שנישואי קטנות לא-יתומות היו שכיחים, שאם לא כל לא היו נמצאים בעלים שיסכימו לסידורים חריגים שכאלה רק מפני תועלת הציבור.

ובכן, אני מסיק משני מוסדות אלו, נישואין ביום רביעי לכל הבתולות למרות שלבוגרת אין טענת בתולים ונישואי קטנה יתומה, שנישואי קטנות ונעורות היו שכיחים - אינני יכול לדייק יותר - בתקופת המשנה. לאור זה ניתן להוסיף ולומר, שדעות חז"ל על הגיל הרצוי לנישואין, שכפי שראינו התמקדו סביב

¹⁶ על הגרסה ראה: פרידמן, ריבוי, עמ' 172, הערה 17.

¹⁷ ראה: אורבך, ההלכה, עמ' 29.

¹⁸ סקירה מפורטת של הלכות אלו, ראה: ריינס עמ' 196-191. לתקופה הבתר-תלמודית כמיוחד, ראה: י' דינרי, 'השתלשלות תקנת המיאון (פעלו של ר' מנחם ממירזבורג)', דיני ישראל, י"א (תשמ"א-תשמ"ב), עמ' שיט-שמה.

¹⁹ ראה: גיגצבורג, עמ' 369, הסובר כן. אך רק לגבי 'דורות ראשונים, זמנם של בית שמאי ובית הלל', ולא לגבי 'דורות האחרונים, זמנם של ר' אליעזר והבאים אחריו'.

²⁰ כך מסביר רבינו פרץ, בהגהותיו על סמ"ק, סימן קפג, אות ח, בשם הרמ"מ, את תופעת קידושין קטנה השכיחים בימיו למרות האיסור שהטיל רב, 'אבל עתה שאנו מתי מעט רגילין לקדש אפילו קטנה שמא יקדימנה אחר'. השווה ניסוח הטיעון בתוספות קידושין מא ע"א, ד"ה אסור. על תופעת נישואי קטנות בציבור היהודי בימי הביניים, באשכנז, ראה: I. A. Agus. *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, New York 1969, pp. 277-284. הקובע שנישואי קטנות היו הנורמה; ובארצות ערב ראה: *The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, III: The Family*, S. D. Goitein, Berkeley-Los Angeles 1978, pp. 77-79. הסובר שהתופעה הייתה חסרת חשיבות; ולעומתם א' גרוסמן, 'נישואי בוסר בחברה היהודית בימי הביניים עד המאה השלוש-עשרה', פעמים, 45 (סתיו תשנ"א), עמ' 108-125, המרבה את התופעה בין יהודי ארצות האיסלם וממעיטה כין יהודי אשכנז.

²¹ ראוי לדייק שלא נאמר: 'כדי שלא תנהג מנהג הפקר'. חז"ל לא דאגו שמא היא תסכן את שלום הציבור בהתנהגות מופקרת שלה, אלא שמא אנשים יסכנו אותה בהתנהגות מופקרת שלהם; ואכן לא עשו את נישואי הקטנה היתומה חובה, ואף לא עודדו אותם, אלא עשו אותם רשות. המניע אפוא היה רצונם לאפשר חסות גברית אם יאה צורך בכך, ולא הרצון להכפיף את האישה הלא-נשואה למרות גברית. כך יש לומר גם בסוגיית גירושין האשה שנשתתית, יבמות ק"ג ע"ב.

תקופת הנערות, התאימו למציאות הקיימת.

לסיום, שתי הערות לגבי התמונה המצטיירת על רקע הנעשה באומות העולם באותה תקופה. ראשית, אם אכן נכונה הדעה המקובלת, שגיל נישואי גברים בישראל היה אז בסביבות שמונה-עשרה עד עשרים שנה, ושל נשים, כפי שהשתדלנו להראות, בסביבות שתים-עשרה שנה, הרי הפער הוא של שש עד שמונה שנים בין גיל הבעל לגיל האישה. פער זה תואם את הפער המאפיין את גילי בני הזוג בעת הנישואין בדפוס המשסחה הנקרא בפי אנתרופולוגים 'הטיפוס הים-תיכוני', כדלהלן. האנתרופולוג האג'נאל הבחין בין שני דפוסים עיקריים של נישואין באירופה: 'הטיפוס האירופי', שבו בני הזוג נישאים בגיל מבוגר יחסית, בממוצע בשנות העשרים המאוחרות, ופער הגילים שבין בני הזוג הוא מצומצם מאוד; ו'הטיפוס המזרח-אירופי', שבו בני הזוג נישאים בגיל צעיר יחסית, בממוצע, בשנות ה'עשרה' המאוחרות, ופער הגילים מצומצם. הדפוס הראשון הוא דומיננטי ממערב לקו הנמתי בין לנינגרד-פטרבורג לטרייסטה, והדפוס השני ממזרח לו²². בעקבותיו הבחין לאסלט בטיפוסים נוספים, שהחשוב שבהם לענייננו הוא 'הטיפוס הים-תיכוני', המאפיין את הארצות שלאורך הים-התיכון. בטיפוס זה גיל הבעל בעת הנישואין מבוגר כבטיפוס האירופי וגיל האישה צעיר כבטיפוס המזרח-אירופי, ופער הגילים שבין בני הזוג הוא אפוא של כשמונה עד עשר שנים²³. סמית הדגיש את היציבות של הטיפוס הזה על-פני מאות רבות בשנים עד היום²⁴. סאלר²⁵ ושאו²⁶ מצאו את הפער הזה במחקריהם בכתובות רומיות מן התצי המערבי של האימפריה הרומית בשלוש המאות הראשונות לסה"נ; פריאו והומבר, ולאחרונה באג'נאל ופרייר, מצאו את אותו הפער בפפירוסים יווניים במצרים של אותה התקופה²⁷.

שנית, אף שהפער בין גיל הבעל לגיל האישה דומה לפער אצל היוונים והרומים, גיל הנישואין עצמו צעיר יותר מכל הנמצא בתיעוד היווני והרומי של אותה תקופה²⁸. אני מדגיש את הנקודה הזאת מפני שכנראה, אחד השיקולים שהביא את בארון לקבוע גיל מוקדם לנישואי בנות בציבור היהודי היד, שכך היה מקובל אצל הנכרים שבסביבות היהודים. אבל מחקר חדש יותר מזה שעמד לרשותו של בארון מצביע על גיל נישואין מבוגר יותר אצל הנכרים. מן הפפירוסים עולה שגיל טיפוסים של נשים בעת הנישואין במצרים, בעת השלטון הרומי, דהיינו, שלוש מאות השנים הראשונות לסה"נ, היה בסביבות שבע-עשרה²⁹. מן הכתובות הרומיות ומשאר העדויות שאסף שאו עולה ממוצע בסביבות תשע-עשרה³⁰. הקבוצה היחידה הידועה שהייתה אז חריגה בגיל נישואין צעיר במיוחד הייתה השכבה הסנאטוראלית ברומי. אין זאת תופעה נדירה שבשכבת

²² ראה: *Essays in Historical Demography* – J. Hajnal, 'European Marriage Patterns in Perspective', in: *Population in History* (D. V. Glass & D. E. C. Eversley, ed.), London 1965, pp. 101-143. על נתונים מן השנים סביב 1900, דהיינו, תקופה שממנה יש ריבוי נתונים ועדיין לא חלו בה הזעזועים החברתיים שגרמה מלחמת העולם הראשונה, אך מסקנותיו, הוא אומר, נכונות לתקופה של מאתיים שנה ויותר שעד שנת 1940.

²³ ראה: *Areas of Traditional Europe* – P. Laslett, 'Family and Household as Work Group and Kin Group', in: *Family Forms in Historic Europe* (R. Wall, ed.) Cambridge 1986, pp. 513-563. 526. אפיון הטיפוס הים-תיכוני מבוסס על נתונים שרובם מאיטליה ומיעוטם מספרד ומיוון. בין המאפיינים האחרים של הטיפוסים האלה ראוי לציין שניים חשובים במיוחד: (1) בטיפוס האירופי אחוז גבוה במיוחד של גברים ונשים שלא נישאו במשך כל חייהם, לעומת אחוז (מוך בטיפוס המזרח-אירופי והים-תיכוני; 11) „Neo-localism”, כלומר, התפסה שבסתם עת הנישואין, ורק עת הנישואין, היא העיתוי להקמת משק-בית חדש, נמצאת תמיד בטיפוס האירופי, חסרה לחלוטין בטיפוס המזרח-אירופי, ונדירה כטיפוס הים-תיכוני.

²⁴ ראה: R. M. Smite, 'The People of Tuscany and their Families in the Fifteenth Century: - Medieval of', in: *Mediterranean*, *Journal of Family History*, VI (1981), pp. 107-128. במיוחד בעמ' 111-112.

²⁵ ראה: R. P. Saller, 'Men's Age at Marriage and its Consequences in the Roman Family', *Classical Philology*, LXXXII (1987), pp. 21-34.

²⁶ ראה: B. Shaw, 'The Age of Roman Girls at Marriage: Some Reconsiderations', *Journal of Roman Studies*, LXXVII (1987), pp/ 30-46.

²⁷ ראה: Marcel Hombert & Clarire Preaux, *Recherches sur le recensement dans l'Égypte romaine (Papyrologica Lugduno-Batavia V)*, Leiden 1952, pp. 160-161; R. S. Bagnall & B. W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge 1994, pp. 118-121. במיוחד בשני שלישים מן הנישואין המתועדים במרשמי אוכלוסין ששרדו פער הגילים הוא בין 0 ל-15 שנים, והריכוז, במיוחד, בין 2 ל-6 שנים.

²⁸ אין לנו ידיעות כלל לגבי נושא זה בחברות אחרות, שמיות, שסביב ארץ-ישראל. ²⁹ ראה: לעיל, הערה 27; באג'נאל ופרייר, עמ' 111-116. מן הנתונים של המחברים האלה עולה שהגיל האמצעי (median) של נשים בעת הנישואים הראשונים היה 17.5 שנים. כרבע מן הנשים בגיל 15 היו נשואות; וכשלושה רבעים מן הנשים בגיל 22 היו נשואות.

³⁰ ראה לעיל, הערה 26. את מסקנותיו של שאו אימצה Susan Treggiari, *Roman Marriage Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991, p. 400. M. P. Morizot, 'L'Age au mariage des jeunes romaines à Rome et en Afrique', *Academie des Inscriptions & Belles-Lettres, Comptes Rendus* [1989], pp. 656-669. אינן משכנעות.

אצולה גיל הנישואין צעיר מן הממוצע בכלל החברה. כך היה, למשל, באירופה בשלוש מאות השנים שעד למלחמת העולם הראשונה.³¹ ניתן לשער, שבחוגי עילית מסורתיים הייחוס חשוב מאוד ועל כן הדאגה לשידוך הבנים והבנות וחיתונם קודם שיספיקו להסתבך בענייני אהבה. לאור זאת עולות שאלות המוצגות לפני ציבור החוקרים. איך לפרש את תופעת גיל הנישואין הצעיר במיוחד המופיע בספרות חז"ל? האם היהודים היו מבודדים מן העולם היווני והרומי של זמנם? האם יש משמעות בדמיון דווקא לחברה הסנאטוראלית ברומי? אם כן, האם היהודים ראו את עצמם כמין אצולה בין אומות העולם? או האם החברה שתיאורה עולה מתוך ספרות חז"ל היא העילית, לפי הגדרתה העצמית, שבתוך העם היהודי, ואינה מאפיינת את כולו?³² אם נבחר לענות ב'הן' על השאלה האחרונה, הרי המשפחות שהשאירו את תעודותיהן במערה שבנחל חבר הן חלק של אותה עילית.³³

בתוך: תעודה, "ג תשנ"ז, עמ' 9-18.

³¹ הפך דבר בולט באנגליה במאה התשע-עשרה. לתופעה בכללה ראה האג'נאל (לעיל, הערה 22), עמ' 113-116.

³² לדיון בשאלה זו ראה: י"ל לוין, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד – היבטים היסטוריים, ירושלים תשמ"ו, ובמיוחד: פרקים ג, ה.

³³ מאמרו המאלף של עדיאל שרמר, 'גיל הנישואים של גברים ירודים בארץ ישראל בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד', ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 45-66, הופיע לאחר שמאמרי זה הודפס וכבר לא היה סיפק בידי להידרש לו כראוי.